УДК 94(477):343.3«1943/1959»
DOI: https://doi.org/10.24025/3083-7804.1412026374084

Олександр ШАМРАЙ,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та права,
Черкаський державний технологічний університет
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2515-0673

РАДЯНСЬКА ПРАКТИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ КОЛИШНІХ СЛУЖБОВЦІВ МІСЦЕВОЇ ПОЛІЦІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» (1943–1959 рр.)

Метою статті є комплексний аналіз радянської практики кримінального переслідування колишніх службовців місцевої поліції Райхскомісаріату «Україна» у 1943–1959 рр., з'ясування її нормативно-правових засад, визначення ролі органів державної безпеки та військової юстиції, а також встановлення основних етапів трансформації судово-слідчої практики і застосування кримінальних покарань. Методологічну основу дослідження становлять історико-правовий, проблемно-хронологічний та порівняльний підходи. Джерельну базу становлять нормативно-правові акти радянського періоду, матеріали кримінальних та архівно-слідчих справ, документи органів державної безпеки та матеріали судової практики. У результаті дослідження проаналізовано нормативно-правові засади кримінального переслідування колишніх службовців місцевої поліції та особливості застосування положень Кримінального кодексу УРСР, спеціальних нормативних актів воєнного і повоєнного часу. Встановлено роль НКВС–МВС, НКДБ–МДБ, військової контррозвідки «СМЕРШ», військово-польових судів і військових трибуналів у розшуку, арешті, досудовому слідстві та засудженні колишніх поліцейських. Охарактеризовано особливості воєнного судочинства, зокрема скорочені строки слідства, обмеження можливостей оскарження та оперативне виконання вироків. Виявлено п'ять етапів кримінального переслідування: формування репресивно-карального механізму у 1941 – першій половині 1943 р.; максимальне посилення переслідування у 1943–1944 рр.; систематизацію практики у 1944–1953 рр.; її коригування та часткову лібералізацію у 1953–1956 рр.; демонтаж надзвичайної моделі військового правосуддя та перехід до загального судочинства у 1956–1959 рр. Встановлено, що служба в місцевій поліції не визначалася радянським кримінальним законодавством як самостійний склад злочину, а переважно використовувалася як підстава для кваліфікації дій за нормами про «перехід на сторону ворога». Водночас аналіз кримінальних справ засвідчив невідповідність між фактичним характером діяльності окремих поліцейських та її юридичною кваліфікацією. Теоретичне значення дослідження полягає в уточненні уявлень про механізми функціонування радянської системи кримінального переслідування осіб, звинувачених у співпраці з окупаційною владою, та у визначенні взаємозв'язку між нормативно-правовими змінами, діяльністю органів державної безпеки і практикою військового правосуддя. Практичне значення полягає у можливості використання результатів дослідження у подальшому вивченні історії радянського правосуддя, політичних репресій, колабораціонізму, діяльності органів державної безпеки, а також у викладанні історико-

© Шамрай О., 2026

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

ISSN 3083-7804 (print) ISSN 3083-7812 (online)

правових та суспільно-політичних дисциплін. Наукова новизна полягає у комплексному поєднанні нормативно-правового, інституційного та емпіричного аналізу кримінальних справ і запропонованій періодизації практики переслідування колишніх службовців місцевої поліції РКУ. Виявлено суперечливий характер цієї практики: поряд із переслідуванням осіб, щодо яких були докази безпосередньої участі у злочинах проти цивільного населення, застосовувалися репресивні методи слідства, шаблонізація обвинувачень, обмеження можливостей захисту та перенесення відповідальності за діяльність поліційних підрозділів на окремих службовців. Обмеження дослідження пов'язані з його зосередженістю на колишніх службовцях місцевої поліції Райхскомісаріату «Україна» та часових межах 1943–1959 рр. Проаналізовано радянську практику кримінального переслідування колишніх службовців місцевої поліції Райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ) у 1943–1959 рр. Розглянуто нормативно-правові засади притягнення колишніх поліцейських до кримінальної відповідальності та визначено роль органів державної безпеки, військової контррозвідки і військової юстиції у їх розшуку, арешті, проведенні досудового слідства та засудженні. Проаналізовано особливості застосування положень Кримінального кодексу УРСР, спеціальних нормативно-правових актів воєнного та повоєнного часу, а також діяльність військово-польових судів і військових трибуналів. На матеріалах кримінальних справ простежено особливості судово-слідчої практики та диференціацію покарань залежно від характеру інкримінованих обвинуваченим діянь. Виділено основні етапи кримінального переслідування колишніх поліцейських – від переважання воєнно-репресивних і суто позасудових практик до поступового демонтажу надзвичайної моделі військового правосуддя наприкінці 1950-х рр. З'ясовано, що радянська практика кримінального переслідування поєднувала юридично обґрунтоване притягнення до відповідальності осіб, причетних до злочинів проти цивільного населення, із репресивними механізмами та порушеннями принципів законності. Перспективи подальших досліджень полягають у розширенні джерельної бази, порівнянні практик переслідування різних категорій колабораціоністів та дослідженні регіональних особливостей судово-слідчої практики. Тип статті – емпірична.

Ключові слова: *військові трибунали, військово-польові суди, колабораціонізм, кримінальне переслідування, кримінальна відповідальність, місцеві поліційні формування, органи державної безпеки, радянське правосуддя*

Вступ

Відновлення радянської влади на території України в 1943–1944 рр. супроводжувалося масштабним розшуком, арештом та обвинуваченням тих осіб, які в період німецької окупації перебували на службі в органах місцевого управління, допоміжній поліції, поліцейських батальйонах та інших структурах окупаційного режиму. Особливу увагу органи державної безпеки приділяли колишнім службовцям місцевої поліції РКУ, яких розглядали як потенційних учасників каральних операцій, переслідування радянського партизанського руху та підпілля, депортацій цивільного населення на примусові роботи до Німеччини та вбивств цивільного населення.

Кримінальне переслідування цієї категорії осіб стало важливою складовою радянської політики щодо громадян, обвинувачених у співпраці з німецькою окупаційною владою. До їх виявлення, розшуку, затримання та проведення досудового слідства залучалися органи НКВС–МВС, НКДБ–МДБ, військової контррозвідки «СМЕРШ» та інші спеціальні структури.

Розгляд кримінальних справ здійснювали військово-польові суди та військові трибунали. Така множинність уповноважених на ці дії органів державної безпеки поєднувалася зі змінами нормативно-правової бази та підходів до кваліфікації дій колишніх поліцейських.

Актуальність дослідження визначається необхідністю комплексного вивчення радянської репресивної практики колишніх службовців місцевої поліції та розмежування юридично обґрунтованого притягнення до кримінальної відповідальності осіб, причетних до злочинів окупаційного режиму із зловживаннями радянських органів державної безпеки. Особливого значення набуває дослідження змін цієї практики – від надзвичайних форм воєнного часу до перегляду вироків, амністії і поступового звуження компетенції військового правосуддя впродовж 1950-х рр.

Метою дослідження є комплексний аналіз радянської практики кримінального переслідування колишніх службовців місцевої поліції Райхскомісаріату «Україна» у 1943–1959 рр., з'ясування її нормативно-правових засад, визначення особливостей основних етапів у судово-слідчій практиці та застосуванні кримінальних покарань.

Виклад основного матеріалу

Радянський механізм переслідування осіб, яких влада відносила до колаборантів, формувався ще до повернення радянської влади на територію України. Вже 22 червня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про воєнний стан», в якому зазначалося: «...У місцевостях, оголошених на воєнному стані, всі справи про злочини, спрямовані проти оборони, громадського порядку й державної безпеки, передаються на розгляд військових трибуналів...» (Бігун та ін., 2014, с. 413). Таким чином, репресивна практика радянського режиму щодо тих громадян, які, на думку його керманичів, стали на шлях прямої зради і перебували на службі в окупаційних адміністративних органах влади та поліцейських формуваннях, розпочалася ще в 1941 р.

У воєнну добу значна кількість таких покарань проводилася у позасудовому порядку. В особливому порядку це стосувалося окупованих територій. Безпосередніми виконавцями таких покарань виступали радянські партизани та підпільники. Правовою основою для їх дій стала Директива Ради Народних Комісарів СРСР і Центрального комітету ВКП(б) від 29 червня 1941 р. Цим документом від партійних організацій прифронтових районів вимагалося «створювати нестерпні умови для ворога та всіх його пособників в окупованих районах, переслідувати й знищувати їх на кожному кроці». А от наказом «Про завдання партизанського руху» від 5 вересня 1942 р. ставилось завдання «нещадно винищувати… зрадників нашої Батьківщини, які перебувають на службі у ворога». У результаті, станом на квітень 1943 р. в Україні партизани знищили «3571 старосту, поліцейського та іншого зрадника Батьківщини». Для прикладу,

контррозвідувальним відділом кавалерійської партизанської бригади імені Леніна під час рейду у Вінницькій області було розстріляно 61 старосту, 182 поліцейських і 582 «інших зрадників». Одночасно із вбивствами поліцейських та працівників органів місцевого управління партизани знищували і членів їх родин. Їх зовсім не бентежило знищення родин колаборантів, адже вони вважали, що зрадників слід «знищувати… з усім їхнім поріддям». Окрім убивства членів родин колаборантів, партизани іноді здійснювали каральні експедиції проти «поліцейських сіл». Такі дії далеко виходили за межі радянської законності воєнного часу та директив Центрального штабу партизанського руху, однак загалом на них заплющували очі (Budnitskii, 2022, p. 236). Зазначимо, що про участь радянських партизанів у безпідставних переслідуваннях цивільного населення йдеться і в інших публікаціях (Statiev, 2014, p. 1550).

Зауважимо, що на відміну від радянських «месників» військові трибунали у цей час зазвичай засуджували поліцейських до смертної кари лише у тих випадках, коли було встановлено їхню участь у вбивствах. У переважній більшості випадків їх засуджували до ув'язнення в таборах. Старост, якщо вони не вчинили очевидних злочинів, у багатьох випадках взагалі не притягали до кримінальної відповідальності.

Нормативно-правова база, на основі якої здійснювалися кримінальні покарання колаборантів, створювалася і органами державної безпеки УРСР. Так, 12 грудня 1941 р. вийшов наказ НКВС СРСР № 001683, «Про оперативно-чекістське обслуговування місцевостей, визволених від військ противника». Цим документом передбачалося проведення арештів не лише тих громадян, які перебували на службі в окупаційних органах влади, а й тих, що сприяли проведенню «антирадянських заходів» (Пастушенко, 2013, с. 126). Кримінальному покаранню відповідно до Постанови ДКО № 1074-сс від 27 грудня 1941 р. підлягали і члени сімей колаборантів. Документом передбачалося, що після проведення слідства рішенням Особливої наради НКВС СРСР їх будуть виселяти у віддалені області СРСР у порядку, встановленому для адміністративно висланих.

На початку 1942 р. таємним циркуляром НКВД СРСР «Про організацію оперативно-чекістської роботи у звільнених від німецько-фашистських окупантів містах і районах Радянського Союзу з метою виявлення посібників окупантів та їх агентури» було визначено 12 категорій «пособників», яких необхідно було негайно передавати до правоохоронних органів. Цей нормативний акт значно розширював коло осіб, які могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності за «співпрацю» із німецькими окупантами. Наказ прокурора СРСР від 15 травня 1942 р. № 46-цт «Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом» роз'яснював умови застосування кримінальної відповідальності відповідно до діючого

Кримінального кодексу. Постановою пленуму Верховного Суду СРСР № 22/М/16/У-цт від 25 листопада 1943 р. «Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками» було розмежовано такі поняття, як «зрада Батьківщини» і «співпраця з ворогом» (Пастушенко, 2013, с. 127).

Усе ж радянський режим після звільнення відповідних територій з-під влади окупантів починав діяти на більш визначеній правовій основі. В усякому разі «бруталізації» насильства, викликаного воєнними подіями в країні, не сталося. Довільний терор, як зазначають окремі дослідники, було замінено «поліцейським контролем» (Edele & Slaveski, 2016, p. 1034). У цьому контексті у центрі юридичної відповідальності перебував Кримінальний кодекс УРСР, прийнятий ще у 1927 р. У документі вказувалося, що злочини поділяються на: спрямовані проти основ радянського ладу та всі інші злочини. За злочини першої категорії Кодекс встановлював межу, нижче якої суд не мав права призначити заходи соціального захисту (Міністерство юстиції УРСР, 1950, с. 4).

Покарання колишніх поліцейських здійснювалося на основі ст. 54-1, яка належала до Особливої частини КК УРСР під назвою «Контрреволюційні злочини». У своїй первісній редакції ця стаття визначала поняття контрреволюційного злочину. Стаття 54-1 містила літерні пункти від «а» до «г». У статті 54-1 «а» визначалося поняття «зради Батьківщини» як дій, вчинених громадянами СРСР на шкоду «воєнній моці» СРСР, його державній незалежності або недоторканності його території. Цими діями визнавалися шпигунство, видача воєнної або державної таємниці, перехід на сторону ворога, втеча або переліт за кордон. Мірою відповідальності встановлювався розстріл із конфіскацією майна, а при пом'якшувальних обставинах – позбавлення волі строком на 10 років із конфіскацією майна. Статтею 54-1 «б» КК УРСР визначалося покарання аналогічних дій, вчинених військовослужбовцем. У цьому випадку мірою покарання визначався розстріл із конфіскацією майна. Стаття не передбачала жодних пом'якшувальних обставин (Міністерство юстиції УРСР, 1950, с. 16). Таким чином, факт служби у поліції не мав ознак самостійного складу злочину. Він використовувався для доказу переходу на сторону ворога.

Отже, відповідно до ст. 54-1 «а» КК УРСР суб'єктом злочину визначався громадянин СРСР, а ст. 54-1 «б» – винятково радянський військовослужбовець. Цивільного громадянина, який вступив на службу до поліції, могли притягнути до кримінальної відповідальності за ст. 54-1 «а», трактуючи ці дії як «перехід на сторону ворога». Для кваліфікації злочину за ст. 54-1 «б» вирішальним був правовий статус особи як радянського військовослужбовця на момент учинення ним інкримінованих дій.

У кримінальних справах могли використовуватися і суміжні норми, зокрема, ст. 54-3 та 54-11 КК УРСР. Ст. 54-3 передбачала сприяння державі,

яка перебувала у стані війни з СРСР, а ст. 54-11 – організаційну діяльність або участь у контрреволюційній організації.

У квітні 1943 р. покарання тих осіб, які співпрацювали із окупантами та вчинили злочини проти мирного населення, стали більш жорсткими. Так, в Указі Президії Верховної Ради СРСР «Про заходи покарання німецько-фашистських злочинців, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення та полонених червоноармійців, шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян та їхніх пособників» від 19 квітня 1943 р. зазначалося: «Водночас до всіх цих злочинців, винних у вчиненні кривавих розправ над мирним радянським населенням і полоненими червоноармійцями, а також до їхніх пособників із числа місцевого населення нині застосовується міра відплати, яка явно не відповідає вчиненим ними злодіянням».

Суб'єктами кримінального покарання визначалися військовослужбовці іноземних держав (німецькі, італійські, румунські, угорські, фінські фашистські злодії), а також шпигуни і зрадники Батьківщини із числа радянських громадян. Усі вони підлягали покаранню у вигляді смертної кари через повішення. Посібники із місцевого населення, викриті у сприянні проведенню розправ і катувань, підлягали покаранню у вигляді заслання на каторжні роботи строком від 15 до 20 років.

Розгляд відповідних справ покладався на військово-польові суди, які створювалися при дивізіях діючої армії у складі: голови військового трибуналу дивізії (голови суду), начальника особливого відділу дивізії, заступника командира дивізії з політичної частини (члени суду) із участю прокурора дивізії.

Вироки військово-польових судів при дивізіях затверджувалися командиром дивізії та виконувалися негайно. Виконання вироків військово-польових судів – повішення засуджених до смертної кари – проводилося публічно. Тіла повішених повинні були залишатися на шибениці протягом кількох днів, «щоб усі знали, як карають і яка відплата спіткає кожного, хто чинить насильство та розправу над мирним населенням і хто зраджує свою Батьківщину» (Про заходи покарання..., 1943, с. 52–56].

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1947 р. смертну кару у мирний час було скасовано. За такі злочини закон передбачав заміну смертної кари позбавленням волі у виправно-трудових таборах строком на 25 років. Під дію цього Указу потрапляли й особи, які вже були засуджені до смертної кари, але винесені вироки щодо них ще не було виконано (Об отмене смертной казни, 1947, с. 1). Указом Президії Верховної Ради СРСР від 12 січня 1950 р. смертну кару було відновлено для окремих категорій злочинців: зрадників Батьківщини, шпигунів та підривників-диверсантів (О применении смертной казни..., 1950, с. 6).

Закон СРСР від 25 грудня 1958 р. «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» містив ст. 1 «Зрада Батьківщині». Зрадою Батьківщини вважалося діяння, умисно вчинене громадянином СРСР на шкоду суверенітету, територіальній недоторканності або державній безпеці та обороноздатності СРСР: перехід на бік ворога, шпигунство, видача державної або військової таємниці іноземній державі, втеча за кордон або відмова повернутися з-за кордону до СРСР, надання іноземній державі допомоги у проведенні ворожої діяльності проти СРСР, а також змова з метою захоплення влади. Ці діяння каралися позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років із конфіскацією майна та із засланням на строк від двох до п'яти років або без заслання чи смертною карою з конфіскацією майна (Об уголовной ответственности..., 1985, с. 537–544).

Зазначені нормативні приписи реалізовувалися розгалуженою системою органів державної безпеки. Зміни у їхній організаційній структурі безпосередньо впливали на розшук, арешт і досудове слідство у справах колишніх поліцейських. Аналіз механізму кримінального переслідування колишніх поліцейських засвідчує залучення до цього процесу значної кількості органів державної безпеки. На початковому етапі війни 20 липня 1941 р. органи НКВС та НКДБ було злито в єдину структуру, яка отримала назву – НКВС СРСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР 14 квітня 1943 р. було відтворено НКДБ СРСР та його республіканські наркомати. Постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 19 квітня 1943 р. № 415-138-цт із структури НКВС СРСР було виведено Управління особливих відділів, а на їх базі створено Головне управління контррозвідки НКО СМЕРШ (Вєдєнєєв, 2020, с. 87). Одночасно з виконанням інших завдань працюючі у діючих військах співробітники цієї спецслужби виявляли колишніх поліцейських та після проведення слідства проводили закриті засідання військових трибуналів. Саме ця структура здійснювала активний розшук колишніх поліцейських безпосередньо після вступу радянських військ на звільнені території України.

Як окрему організаційну структуру СМЕРШ було ліквідовано 4 травня 1946 р. Однак органи військової контррозвідки не припинили діяльності, а були передані з військового відомства до складу органів державної безпеки і реорганізовані у 3-тє Головне управління МДБ СРСР. Вони виконували суто контррозвідувальні функції у військових частинах і установах. У той же час, до злиття у березні 1953 р. МВС і МДБ у єдине МВС, органи військової контррозвідки продовжили функціонувати у складі МВС та його місцевих органів (Окіпнюк, 2018, с. 10).

Важливе місце у репресивно-каральній політиці радянської влади обіймали територіальні органи НКДБ та НКВС УРСР. До повноважень НКДБ було віднесено питання державної безпеки, контррозвідки та політичних справ. НКВС здійснював управління міліцією, місцями ув'язнення,

внутрішніми та прикордонними військами, системою спецпоселень. У березні 1946 р. обидві структури зазнали чергової організаційної трансформації. На їх основі було створено МВС та МДБ УРСР. У 1953 р. їх знову було об'єднано у МВС. Обласні управління МДБ було перетворено на управління МВС. У вересні 1953 р. це відомство формально було позбавлене права на здійснення самостійних судових функцій. Постановою Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. було ліквідовано такі інструменти терору, як Особлива нарада при МВС СРСР та військові трибунали військ МВС (Бажан, 2011, с. 223). У травні 1954 р. було створено КДБ при Раді Міністрів УРСР.

Окрім структур НКДБ та НКВС, в організації кримінального переслідування колишніх колаборціоністів брали участь і відомчі правоохоронні структури, зокрема на залізничному та водному транспорті. Суб'єктами кримінального переслідування були особи, які в період німецької окупації перебували на службі у німецькій залізничній та водній поліції. Так, у серпні 1953 р. дорожньо-транспортним відділом МВС на Південно-Західній залізниці був заарештований О. Човган, який обвинувачувався у тому, що в період німецької окупації перебував на службі у залізничній поліції. Після проведення слідчих дій був засуджений військовим трибуналом Київського військового округу (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 40220. Арк. 402). У вересні 1944 р. транспортним відділом НКДБ Південно-Західної залізниці був заарештований М. Компан. Слідством було встановлено, що під час окупації він перебував на службі у залізничній поліції, а також у відповідній поліційній школі на посаді перекладача. Його було засуджено вироком військового трибуналу військ НКДБ Південно-Західної залізниці (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 28212. Арк. 99).

У червні 1949 р. управлінням охорони МДБ Південно-Західної залізниці було заарештовано чотирьох колишніх поліцейських Фастівської залізничної поліції. Військовим трибуналом військ МВС Київської області їх було засуджено до 25-річного ув'язнення із поразкою у правах строком на п'ять років. Усі фігуранти у цій справі були визнані винними у вчиненні злочину, передбаченого ст. 54-1 «а» КК УРСР, та засуджені із застосуванням Указу Президії Верховної Ради СРСР від 24 травня 1947 р. (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 26800. Арк. 368). Г. Савченко, який перебував на службі у водній поліції Києва, був заарештований відділом охорони МДБ Північно-чорноморського басейну восени 1949 р. Був засуджений вироком військового трибуналу Київського гарнізону 30 січня 1950 р. за службу в німецькій водній поліції та отримав 25 років ув'язнення із відбуванням покарання у виправно-трудовому таборі. 28 жовтня 1955 р. рішенням Верховного суду СРСР був амністований із одночасним зняттям судимості та поразки у правах (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 26876. Арк. 128).

Особливістю здійснення правосуддя за злочини, вчинені проти держави у воєнну та післявоєнну добу, було те, що суди не виносили самостійних вироків у цих кримінальних справах. Особливе становище при розгляді цих

справ обіймали органи державної безпеки (Герус, 2018, с. 9). Особливе місце в системі радянського правосуддя посідали військові трибунали, діяльність яких контролювали Військова колегія Верховного Суду СРСР та Головне управління військових трибуналів. Особливому нагляду підлягали справи, за якими призначалася вища міра покарання.

Із початком німецько-радянської війни нормативною основою функціонування органів військового правосуддя стали затверджені 22 червня 1941 р. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» та Положення «Про військові трибунали у місцевостях, оголошених на воєнному стані, і в районах воєнних дій». Вони суттєво спрощували судово-слідчу процедуру: строк попереднього розслідування фактично обмежувався 24 годинами, а вироки військових трибуналів, за винятком смертних, набували чинності з моменту оголошення та виконувалися негайно. Касаційне оскарження не передбачалося, а перегляд рішень допускався лише в порядку нагляду.

Особливий порядок установлювався для смертних вироків. Про їх винесення військовий трибунал мав телеграфно повідомити голову Військової колегії Верховного Суду СРСР і Головного військового прокурора. Якщо протягом 72 годин не надходило розпорядження про зупинення виконання вироку, його приводили у виконання. Про здійснену страту повідомляли голову Військової колегії Верховного Суду СРСР.

Таким чином, законодавство воєнного часу запровадило прискорену модель військового судочинства, характерними рисами якої були гранично стислі строки розслідування, відсутність касаційного оскарження та негайне виконання більшості вироків. Водночас смертні вироки формально залишалися під централізованим контролем вищих органів військової юстиції (Вронська, Пилипчук & Беланюк, 2021, с. 126).

Важливе місце у механізмі кримінального переслідування цивільних осіб у воєнний і повоєнний періоди посідали військові трибунали. Правові засади їх діяльності визначало Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані, затверджене Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. Процесуальний порядок розгляду справ цивільних і військовослужбовців загалом був однаковим. Вироки військових трибуналів не підлягали касаційному оскарженню, а їх перегляд допускався переважно в порядку нагляду.

Спільна директива Наркомату юстиції та Прокуратури СРСР від 24 червня 1941 р. конкретизувала підсудність цивільних осіб. Справи про зраду Батьківщини, терористичні акти й диверсії передавалися військовим трибуналам Червоної армії, тоді як інші категорії злочинів, передбачені законодавством воєнного часу, – трибуналам військ НКВС. Як нами вже зазначалося, на залізничному та водному транспорті відповідні справи розглядали спеціалізовані військові трибунали. Надалі їхня компетенція

продовжувала розширюватися. Одночасно збільшувалася мережа органів військового правосуддя: кількість військових трибуналів військ НКВС зросла з 76 напередодні війни до 152 у воєнний період.

Особливе значення для переслідування осіб, обвинувачених у співпраці з німецькою окупаційною владою, мав Указ Президії Верховної Ради СРСР від 24 травня 1944 р., яким військовим трибуналам було надано право розглядати справи, раніше підсудні військово-польовим судам. Відтоді справи цивільних осіб, кваліфікованих радянськими органами як «зрадники» та «пособники», були зосереджені переважно в органах військового правосуддя. Саме військові трибунали стали одним із головних судових інструментів притягнення до кримінальної відповідальності осіб, яким інкримінували службу в окупаційних поліційних структурах.

Звуження компетенції військового правосуддя розпочалося після смерті Й. Сталіна. У вересні 1953 р. було ліквідовано Особливу нараду при МВС СРСР, військові трибунали військ МВС та відповідні структури на транспорті. Наступним кроком став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1956 р. «Про підсудність справ про державні злочини», відповідно до якого справи цивільних осіб про державні злочини передавалися загальним судам. Виняток становили справи про шпигунство, що залишалися у компетенції військової юстиції. Одночасно було скасовано постанову ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р., яка закріплювала підсудність військовим судам справ цивільних осіб про зраду Батьківщини, шпигунство та диверсії.

Реформування системи завершилося прийняттям 25 грудня 1958 р. Основ законодавства про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік та нового Положення про військові трибунали. Водночас Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані, від 22 червня 1941 р. остаточно втратило чинність лише 13 квітня 1959 р. (Вронська & Беланюк, 2024, с. 126).

Отже, упродовж воєнного та першого повоєнного десятиліття військові трибунали становили важливу складову радянського механізму кримінального переслідування цивільних осіб. Розширення їхньої юрисдикції в умовах війни створило правову основу для розгляду справ осіб, обвинувачених у державних злочинах та співпраці з окупаційною владою, зокрема колишніх службовців місцевої поліції. Лише в середині 1950-х рр. розпочалося поступове вилучення таких справ із компетенції органів військового правосуддя та їх передача судам загальної юрисдикції.

Практичне застосування наведених нормативних положень і діяльність відповідних інституцій найвиразніше простежуються на матеріалах архівно-слідчих справ. Вони демонструють як різницю в обсязі обвинувачень і мірах покарання, так і зміну підходів до перегляду вироків у 1950-х рр.

Отже, переважна більшість колишніх поліцейських була засуджена військовими трибуналами. Проте, окрім військових трибуналів, у воєнну

добу та в повоєнній Україні функціонували і військово-польові суди. Зазвичай до них потрапляли кримінальні справи на тих осіб, які вчинили особливо тяжкі злочини.

Зазвичай справи, які направлялися у військово-польові суди, мали недостатню доказову базу, але це не «рятувало» підсудних від особливо тяжких правових санкцій. Так, до Я. Ревенка, заарештованого та обвинуваченого Ставищанським районним відділом НКДБ у січні 1944 р., було застосовано санкції, передбачені Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 квітня 1943 р. Підставами для цього стали участь Я. Ревенка у боротьбі із партизанськими загонами та розстрілах населення с. Полковничий Хутір 31 грудня 1943 р. Закрите засідання військово-польового суду відбулося вже 20 лютого 1944 р. у складі голови, двох членів (заступника командира дивізії з політичної частини та начальника ВКР «СМЕРШ»), секретаря та військового прокурора дивізії. Підсудний Я. Ревенко свою провину в безпосередній участі у розстрілах цивільного населення не визнав. Як свідки були допитані колишні поліцейські того ж підрозділу, в якому проходив службу Я. Ревенко.

Після тригодинного засідання військово-польовий суд ухвалив вирок про застосування до Я. Ревенка вищої міри покарання через повішення. Командир 74-ї стрілецької дивізії затвердив вирок, винесений військово-польовим судом. Того ж дня комендант ВКР «СМЕРШ» виконав вирок у центрі села Красилівка Ставищанського району Київської області. Тіло страченого було поховано лише 23 лютого 1944 р. У червні 1997 р. законність засудження Я. Ревенка була розглянута військовою прокуратурою центрального регіону України. Було визнано, що Я. Ревенко вчинив злочин, який відповідав ст. 54-1 «б» КК УРСР. У результаті, військовою прокуратурою було поставлено під сумнів доцільність застосування Указу Президії Верховної Ради СРСР від 14 квітня 1943 р. (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 43460. Арк. 23, 24, 33, 37, 41–44, 53).

Заарештований 12 січня 1944 р. Білоцерківським районним відділом НКДБ Ф. Лелюх у період окупації був тюремним охоронцем. Як видно із матеріалів кримінальної справи, Ф. Лелюх брав участь у побитті заарештованих громадян, застрелив із табельної зброї одного із втікачів, за що був нагороджений. Вже 2 лютого 1944 р. відбулося засідання військово-польового суду 206-ї стрілецької дивізії в аналогічному, як у випадку із Я. Ревенком, складі. Обвинувачений визнав свою вину у вчиненні вбивства втікача із тюремного ув’язнення. Інші епізоди обвинувачення він не визнав. Судове засідання тривало близько трьох годин. Вирок військово-польового суду щодо застосування смертної кари із вказівкою «труп повинен висіти протягом 2 діб» було затверджено командиром дивізії. Процедура повішення у Білій Церкві проводилася публічно. Як і у випадку із Я. Ревенком, військовою прокуратурою центрального регіону України 30 липня 1997 р.

було визнано відсутність належних підстав для застосування щодо його дій Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 43368. Арк. 21, 28, 33, 40).

Частина колишніх поліцейських відразу після винесення вироку військового трибуналу мали право на подання касаційних скарг. Зазвичай такі скарги не задовольнялися. Лише зі смертю Й. Сталіна ситуація почала змінюватися і занадто суворі вироки, які не були співмірними із діями цих осіб, почали переглядатися. Так, декілька колишніх поліцейських Фастівської залізничної поліції, засуджених військовим трибуналом військ МВС Київської області до 25-річного ув'язнення, подали скарги на ім'я голови Верховного суду СРСР. Переглядом справи у жовтні 1954 р. займалися Київський обласний суд та Київська обласна комісія із перегляду справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини та утримуваних в таборах, колоніях і тюрмах МВС СРСР. У результаті, було встановлено, що військовий трибунал виніс занадто суворе покарання.

Суд визнав відсутність доказів за окремими епізодами обвинувачення. Враховуючи, що дії засуджених під час служби у залізничній поліції не спричинили тяжких наслідків та були відсутні докази їх участі у боротьбі із радянськими партизанами, судом було ухвалено рішення знизити термін ув'язнення до 10 років. Судом було враховано, що троє із засуджених перебували в Радянській армії і свою вину частково спокутували, а двоє із них на момент вступу на службу в поліцію досягли 17-річного віку. Із цим рішенням погодився і представник прокуратури Київської області. У результаті, двом колишнім поліцейським термін ув'язнення було зменшено до 10, а іншим до 6 років. Проте військова прокуратура Київського військового округу 1 січня 1955 р. винесла протест (в порядку нагляду) і запропонувала зменшити міру покарання до 6 років ув'язнення усім фігурантам кримінальної справи (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 26800. Арк. 368–378).

У червні 1944 р. Військовим трибуналом військ НКВС у Київській області було проведено судове засідання щодо обвинувачення І. Ланового та М. Кучеренка у вчиненні злочинів, передбачених ст. 54-1 «а», 54-2 та 54-11 КК УРСР. Із матеріалів слідства можна пересвідчитися у тому, що І. Лановий був начальником Фастівської міської поліції і брав активну участь у вбивствах євреїв. Восени 1941 р. німецькими спецслужбами його було заарештовано та обвинувачено у належності до осередку ОУН. Після звільнення на службі більше не перебував. І. Лановий був засуджений за ст. 54 «а» КК УРСР до розстрілу (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 46872. Арк. 210–211). У цьому випадку достатньо нетиповою є інкримінація діянь обвинувачених за ст. 54-2 КК УРСР, яка передбачала збройне повстання або вторгнення з контрреволюційною метою на радянську територію озброєних банд, захоплення влади в центрі або на місцях. За такі діяння передбачалося застосування смертної кари з оголошенням «ворогом трудящих», конфіскацією майна та позбавленням громадянства. При пом'якшуючих

обставинах застосовувалося покарання у вигляді позбавлення волі строком не менш ніж три роки з конфіскацією майна (Міністерство юстиції УРСР, 1950, с. 17). Стаття 54-11 КК УРСР закріплювала відповідальність за будь-яку організаційну діяльність або участь в організації, яка була спрямована на вчинення злочинів (Міністерство юстиції УРСР, 1950, с. 19). Зазначимо, що застосування ст. 54-11 здійснювалося у тих випадках, коли обвинувачені за ст. 54-1 «а» та 54-1 «б», окрім участі у роботі місцевих поліційних підрозділів та вчиненні злочинів проти мирного населення, брали участь у роботі місцевих осередків ОУН (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 43368. Арк. 40; ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 39831. Т. 5. Арк. 170). У цьому випадку застосовувалися ст. 54-1 «а» та 54-11 КК УРСР. Для прикладу, саме за цими статтями КК УРСР було обвинувачено К. Кудлайчука (він же – І. Бескокотов) (ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57736. Арк. 152–154).

За ініціативою ВКВС та ГУВТ НКЮ 7 серпня 1944 р. постановою Верховного Суду СРСР «Про кваліфікацію злочинів членів антирадянської організації ОУН» учасників самостійницького руху зарахували до «зрадників Батьківщини» та приписали карати за ст. 54-1 «а» або 54-16 і 54-11 КК УРСР. Спеціальним розпорядженням № 16770-рс від 16 серпня 1944 р. цю постанову було схвалено РНК СРСР (Вронська & Беланюк, 2024, с. 220). Водночас М. Хрущов, провівши контрольно-інспекційну поїздку західними областями, 15 листопада 1944 р. надіслав Й. Сталіну листа, в якому серед іншого запропонував запровадити воєнно-польові суди при внутрішніх військах НКВС: «Для залякування бандитів за вироками цих військово-польових судів засуджених до страти не розстрілювати, а вішати. Суди необхідно проводити відкрито, із залученням місцевого населення. Результати судів у пресі не висвітлювати. Виконання вироків військово-польових судів здійснювати публічно в селах, по можливості там, де здійснив злочин засуджений». У результаті, публічне застосування смертної кари через повішення щодо учасників українського визвольного руху в західних регіонах країни почало відбуватися за вироками, ухваленими виїзними сесіями військової колегії Верховного суду СРСР (Ільницький & Гриник, 2022, с. 178). Отже, коло осіб, які підлягали застосуванню смертної кари через повішення на основі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р., було розширено.

Узагальнення змін у нормативно-правовій базі, структурі органів державної безпеки та судово-слідчої практики дає підстави виділити п’ять послідовних етапів переслідування радянською владою колишніх поліцейських.

Під час першого етапу, який тривав в 1941 – першій половині 1943 р., формувався механізм кримінального переслідування, в якому домінували репресивно-каральні і позасудові практики. Ще до звільнення території України радянська влада сформувала загальні принципи боротьби з особами, які співпрацювали з окупаційним режимом. На окупованій території значну роль у фізичному знищенні поліцейських, старост та інших категорій

колаборантів відігравали партизанські формування та підпілля. Паралельно формувалася відомча нормативна база НКВС, прокуратури та інших державних органів, яка визначала категорії осіб, що підлягали розшуку, затриманню та кримінальному переслідуванню. Отже, на цьому етапі ще не існувало усталеної судово-слідчої моделі переслідування колишніх поліцейських: позасудове насильство поєднувалося з поступовою розробкою репресивної практики.

Другий етап відноситься до квітня 1943–1944 рр. Цей етап характеризується максимальною жорсткістю кримінального переслідування колаборантів. Визначальним рубежем стало створення у квітні 1943 р. НКДБ (виділення із структури НКВС) і Головного управління контррозвідки «СМЕРШ», співробітники якого безпосередньо за просуванням Червоної армії здійснювали розшук, виявлення та арешти колишніх поліцейських. Особливого значення набув Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р., який істотно посилив відповідальність осіб, причетних до вбивств і катувань цивільного населення та радянських військовополонених. У практику були введені військово-польові суди з надзвичайно спрощеною процедурою розгляду кримінальних справ та негайним виконанням вироків. Поряд із ними продовжували функціонувати військові трибунали. Для воєнного правосуддя були характерні стислі строки проведення слідства, відсутність можливості засуджених на касаційне оскарження та оперативне виконання вироків. Саме його можна визначити як найбільш репресивний етап, коли кримінальне покарання виконувало не лише правову, а й демонстративно-каральну функцію.

Третій етап тривав у 1944–1953 рр. У цей час було систематизовано нормативну базу. Кримінальні переслідування колаборантів перетворились на усталену практику органів державної безпеки і військового правосуддя. Після відновлення радянської влади в Україні надзвичайні воєнні форми поступово перетворилися на систематичну оперативно-розшукову та слідчу роботу органів НКДБ–МДБ, НКВС–МВС і військової контррозвідки. Ліквідація «СМЕРШ» як окремої структури у 1946 р. не припинила розшуку колишніх поліцейських: відповідні функції продовжували виконувати органи військової контррозвідки у складі МДБ. У межах цього етапу відбувалися суттєві зміни у системі кримінальних покарань. Скасування смертної кари у 1947 р. призвело до широкого застосування 25-річних строків позбавлення волі, тоді як її відновлення у 1950 р. для «зрадників Батьківщини, шпигунів і диверсантів» знову створило можливість введення найвищої міри покарання. Водночас саме в цей час особливо виразно проявилася вибірковість кримінального переслідування. Одних поліцейських було заарештовано відразу після звільнення України, інших – через декілька років. Частині вдалося тривалий час уникати викриття шляхом зміни місця проживання, документів, приховування біографічних відомостей або подальшої служби у Червоній армії.

На четвертому етапі, який тривав у 1953–1956 рр., відбулись корегування каральної практики та поступова лібералізація кримінального переслідування колаборантів. Смерть Й. Сталіна стала важливим рубежем у функціонуванні радянської репресивно-каральної системи. У вересні 1953 р. було ліквідовано Особливу нараду при МВС СРСР, військові трибунали військ МВС та відповідні органи військового правосуддя на транспорті. Розпочався перегляд раніше винесених вироків, передусім тих, де міра покарання очевидно не відповідала характеру доведених дій. У конкретних справах судові та прокурорські органи почали враховувати відсутність тяжких наслідків, недоведеність окремих епізодів обвинувачення, вік засуджених на момент служби, їх подальшу службу в Червоній армії та інші обставини. Важливим рубежем став Указ від 17 вересня 1955 р. про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами. Водночас амністія не означала загального виправдання колишніх поліцейських: можливість її застосування залежала від характеру вчинених діянь і юридично доведеної причетності до вбивств та інших тяжких злочинів.

На п’ятому етапі, який тривав у 1956–1959 рр., відбулися демонтаж надзвичайної моделі військового правосуддя та перехід до загального судочинства. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1956 р. передав справи цивільних осіб про державні злочини загальним судам, за винятком окремих категорій інкримінованих злочинів. Реформування продовжилося прийняттям у грудні 1958 р. нового законодавства про державні злочини, судоустрій та військові трибунали. Остаточним нормативним завершенням воєнної моделі стало припинення у квітні 1959 р. дії Положення про військові трибунали від 22 червня 1941 р. Таким чином, до кінця 1950-х рр. було переважно демонтовано надзвичайний механізм військового правосуддя, за допомогою якого впродовж війни та першого повоєнного десятиліття здійснювалося переслідування значної частини колишніх поліцейських.

Висновки

Проведене дослідження засвідчує, що кримінальне переслідування колишніх службовців місцевої поліції Райхскомісаріату «Україна» становило тривалий і внутрішньо неоднорідний процес, форми та інтенсивність якого змінювалися залежно від воєнно-політичної ситуації, трансформації органів державної безпеки, розвитку нормативно-правової бази та загальних змін у радянській репресивно-каральній системі. Служба в місцевій поліції не була передбачена радянським кримінальним законодавством як самостійний склад злочину. Юридично ці діяння переважно кваліфікувалися як форма «переходу на сторону ворога», а відповідальність наставала насамперед за ст. 54-1 «а» КК УРСР, щодо колишніх військовослужбовців – за ст. 54-1 «б», а за наявності відповідних обставин – також за іншими статтями розділу про контрреволюційні злочини. Водночас сам факт перебування на службі в поліції часто ставав достатньою підставою для арешту та початку слідства, хоча ще не доводив

особистої участі обвинуваченого у вбивствах, каральних операціях чи інших злочинах проти цивільного населення.

Аналіз кримінальних справ водночас демонструє суперечливість радянської каральної практики. З одного боку, серед обвинувачених перебували особи, щодо яких матеріали справ містили відомості про безпосередню участь у вбивствах, арештах, побиттях, конвоюванні, переслідуванні цивільного населення та інших репресивних заходах окупаційної влади. Тому сам факт кримінального переслідування колишніх службовців поліції не може розглядатися винятково як прояв репресій. З другого боку, радянському досудовому слідству були властиві фізичний і психологічний тиск, домагання зізнань, шаблонність формулювання обвинувачень, надмірна залежність від показів свідків, обмеження можливостей захисту та перенесення відповідальності за діяльність поліційного підрозділу на усіх його службовців.

Важливою особливістю була також невідповідність між фактичним змістом діяльності конкретного поліцейського та юридичною кваліфікацією його дій. Служба в місцевій поліції супроводжувалася різним ступенем особистої участі у злочинах – від короткочасного перебування на службі до безпосередньої участі у масових убивствах. Проте радянська судово-слідча практика нерідко виходила передусім із самого факту служби як доказу «переходу на сторону ворога». Це створювало можливості для різної кваліфікації подібних діянь і, відповідно, суттєвої диференціації кримінальних покарань.

Отже, кримінальне переслідування колишніх поліцейських еволюціонувало від позасудового насильства воєнної доби та надзвичайного судочинства до більш впорядкованої системи розшуку, досудового слідства й покарання, а з середини 1950-х рр. – до перегляду частини вироків, амністії і поступового повернення кримінальних справ до системи судів загальної юрисдикції. Тому радянська практика покарання цієї категорії осіб визначалася певним етапом кримінального переслідування, чинною на час проведення досудового слідства нормативною базою, відомчою належністю органів слідства, доведеністю особистої участі обвинуваченого у злочинах та змінами у державній каральній політиці.

Список використаних джерел

Бажан, О. (2011). Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, 1*, 156–234.

Бігун, В. С., Бойко, І. Й., Бондарук, Т. І., Вислобоков, К. А., Гавриленко, О. А., Зайцев, Л. О. ... Ярмиш, О. Н. (2014). *Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія* / за ред. І. Б. Усенка. Київ: Наукова думка.

Вєдєнєєв, Д. В. (2020). Оперативно-бойова діяльність радянських органів державної безпеки на території України у протиборстві з гітлерівськими агресорами (1941–1945 рр.). *Воєнно-історичний вісник, 3*, 82–98.

Вронська, Т. В., & Беланюк, М. В. (2024). Особливості організації та діяльності Військової колегії Верховного суду СРСР під час Другої світової війни. *Інформація і право, 3*(50), 211–224.

Вронська, Т., Пилипчук, В., & Беланюк, М. (2021). Цивільне населення радянської України в полі зору військових трибуналів: регламентація каральних практик (1918–1959 рр.). *Український історичний журнал, 2*, 112–128.

ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 11906. Арк. 210–211.

ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 26800. Арк. 368–378.

ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 26876. Арк. 128.

ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 28212. Арк. 99.

ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 39831. Т. 5. Арк. 170.

ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 40220. Арк. 402.

ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 43368. Арк. 21, 28, 33, 40.

ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 43460. Арк. 23, 24, 33, 37, 41, 43, 44, 53.

ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 46872. Арк. 210–211.

ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57736. Арк. 152–154.

Герус, М. М. (2018). Судова система і кримінально-процесуальні аспекти проваджень у кримінальних справах в УРСР у післявоєнний період (1945–1958 рр.). *Прикарпатський юридичний вісник, 4*(25(1)), 2–10.

Ільницький, В., & Гриник, Л. (2022). «Повсякдення терору» (1944–1952): публічні форми боротьби радянської влади проти українських націоналістів. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія», 11/53*, 174–195.

Міністерство юстиції УРСР. (1950). *Кримінальний кодекс УРСР: офіціальний текст із змінами і доповненнями на 1 листопада 1949 р., з постатейними матеріалами і додатками*. Київ: Держ. вид-во політ. літ. УРСР.

О применении смертной казни к изменникам Родины, шпионам, подрывникам-диверсантам. (1950). Указ Президиума Верховного Совета СССР от 12 января 1950 г. *Ведомости Верховного Совета СССР, 3*, 6.

Об отмене смертной казни. (1947, Май 31). Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 мая 1947 г. *Ведомости Верховного Совета СССР, 17*(471), 1.

Об уголовной ответственности за государственные преступления: Закон СССР от 25 декабря 1958 г. (1985). *Свод Законов СССР*: в 10 т. (Т. 10, с. 537–544). Москва: Известия.

Окіпнюк, В. Т. (2018). Радянські органи військової контррозвідки в Україні на початковому етапі «холодної війни» (1946–1953 роки). *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України, 5*, 7–13.

Пастушенко, Т. (2013). «Правосуддя» по-радянськи: кваліфікація співпраці з нацистами в СРСР. 1945–1956 рр. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст., 16*, 125–136.

Про заходи покарання німецько-фашистських злочинців, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення та полонених червоноармійців, шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян та їхніх пособників (1943). Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р.

Budnitskii, O. (2022). Extrajudicial executions during the Great Patriotic War. *Cahiers du monde russe, 63*(1), 223–239. https://doi.org/10.4000/monderusse.1314

Edele, M., & Slaveski, F. (2016). Violence from below: Explaining crimes against civilians across Soviet space, 1943–1947. *Europe-Asia studies, 68*(6), 1020–1035. https://doi.org/10.1080/09668136.2016.1194371

Statiev, A. (2014). Soviet partisan violence against soviet civilians: Targeting their own. *Europe-Asia Studies*, 66(9), 1525–1552. https://doi.org/10.1080/09668136.2014.957928

Zeidler, M. (1996). Stalinjustiz contra NS-Verbrechen: Die Kriegsverbrecherprozesse gegen deutsche Kriegsgefangene in der UdSSR in den Jahren 1943–1952. Kenntnisstand und Forschungsprobleme. *Berichte und Studien, 9*, 52–56. Dresden: Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung.

Oleksandr SHAMRAI,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
at the Department of History and Law,
Cherkasy State Technological University
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2515-0673

SOVIET PRACTICE OF CRIMINAL PROSECUTION OF FORMER LOCAL POLICE PERSONNEL IN THE REICHSKOMMISSARIAT "UKRAINE" (1943–1959)

The purpose of the article is to provide a comprehensive analysis of the Soviet practice of criminal prosecution of former members of the local police of the Reichskommissariat "Ukraine" during 1943–1959. The study focuses on the legal and regulatory foundations of criminal prosecution, the role of state security agencies and military justice institutions, the specific features of investigative and judicial procedures, and the transformation of criminal punishment practices during the wartime and post-war periods. The research seeks to determine how changes in Soviet legislation, institutional transformations of security agencies, and changes in state punitive policy affected the prosecution and punishment of former local police officers. The methodological basis of the study combines historical-legal, problem-chronological and comparative approaches. These approaches make it possible to examine criminal prosecution not as a homogeneous phenomenon but as a changing institutional and legal process. The source base includes Soviet normative and legal acts, provisions of the Criminal Code of the Ukrainian SSR, special wartime and post-war regulations, archival and investigative case files, and materials concerning judicial practice. Particular attention is paid to the relationship between the formal legal grounds for criminal responsibility and their practical implementation by state security agencies, military counterintelligence and military courts. The study analyses the legal framework used to prosecute former members of local police formations and examines the application of the relevant provisions of the Criminal Code of the Ukrainian SSR. It is established that service in the local police was not defined in Soviet criminal legislation as an independent criminal offence. In practice, however, the fact of service was frequently used as evidence of a "transition to the side of the enemy" and served as a basis for prosecution, primarily under Article 54-1(a) of the Criminal Code of the Ukrainian SSR. In cases involving former Soviet servicemen, Article 54-1(b) could be applied, while other provisions concerning counter-revolutionary crimes were used where additional circumstances were established. The study demonstrates that the legal qualification of the accused persons could differ substantially depending on the evidence concerning their individual participation in crimes, their previous status, and the political and institutional context in which the investigation was conducted. The research establishes the role of the NKVD–MVD, NKGB–MGB, military counterintelligence, SMERSH and military judicial institutions in identifying, searching for, arresting, investigating and prosecuting former police officers. The analysis shows that military tribunals and military field courts occupied a particularly important position during the wartime and early post-war periods. Their procedures were characterized by shortened investigation periods, restrictions on ordinary mechanisms of appeal and, in many cases, rapid execution of sentences. The study also examines changes in the system of punishment, including the abolition of the death penalty in 1947, its restoration for certain categories of crimes in 1950, and subsequent changes in judicial practice during the second half of the 1950s. A five-stage periodization of the Soviet prosecution of former local police officers is proposed. The first stage, covering 1941 to the first half of 1943, was characterized by the formation of a punitive mechanism in which extrajudicial violence

coexisted with the development of a formal regulatory framework. The second stage, from April 1943 to 1944, was marked by the maximum intensification of criminal prosecution, the introduction of military field courts and the extensive use of simplified wartime judicial procedures. The third stage, covering 1944–1953, involved the institutionalization and systematization of prosecution through the regular activities of state security agencies and military justice. The fourth stage, from 1953 to 1956, was characterized by the correction of punitive practices, the review of earlier sentences and partial liberalization. The fifth stage, from 1956 to 1959, involved the dismantling of the extraordinary model of military justice and the gradual transfer of cases concerning civilians to courts of general jurisdiction. The analysis of individual criminal cases demonstrates the contradictory nature of Soviet prosecution practices. On the one hand, some accused persons were prosecuted on the basis of evidence concerning their direct participation in killings, arrests, beatings, escorting prisoners, persecution of civilians and other repressive activities carried out by the occupation authorities. Consequently, the prosecution of former police officers cannot be interpreted solely as an arbitrary repressive practice. On the other hand, the investigative procedures could involve physical and psychological pressure, attempts to obtain confessions, standardized formulations of charges, excessive reliance on witness testimony, restrictions on defence opportunities and the attribution of collective responsibility for the activities of police units to individual officers. The research therefore reveals a significant discrepancy between the actual degree of individual involvement in crimes and the legal assessment of such involvement. The theoretical significance of the study consists in refining the understanding of the functioning of the Soviet system of criminal prosecution of persons accused of collaboration with the German occupation authorities. The research demonstrates the importance of examining the interaction between legal norms, institutional structures, investigative practices and political changes rather than treating Soviet prosecution as a uniform phenomenon. The proposed periodization provides an analytical framework for distinguishing wartime emergency justice, institutionalized post-war prosecution, subsequent revision of sentences and the gradual restoration of ordinary judicial procedures. The practical significance of the research lies in the possibility of using its findings in further studies of Soviet justice, political repression, collaboration, military tribunals and the activities of Soviet state security agencies in Ukraine. The results may also be used in university courses dealing with the history of Ukraine, legal history, the history of state institutions, political repression and the transformation of judicial systems during wartime and post-war periods. The originality and scientific novelty of the study consist in combining three analytical dimensions: the examination of the normative and legal framework, the reconstruction of the institutional mechanism of prosecution, and the analysis of individual archival and investigative cases. The study proposes a five-stage periodization of the prosecution of former local police officers of the Reichskommissariat "Ukraine" and demonstrates how the relationship between formal legal norms and practical investigative and judicial procedures changed over time. It is established that the Soviet practice combined legally grounded prosecution of persons for whom evidence of participation in crimes against civilians existed with mechanisms that could violate principles of legality and individual responsibility. The study is limited by its focus on former members of the local police of the Reichskommissariat "Ukraine" and by the chronological framework of 1943–1959. Further research may expand the source base, compare the prosecution of different categories of persons accused of collaboration with the occupation authorities, and examine regional differences in investigative and judicial practices. Particular attention may also be devoted to the subsequent review of criminal cases, amnesties and the changing legal assessment of wartime collaboration in the later Soviet period. Article type – empirical research.

Keywords: *local police formations, criminal liability, criminal prosecution, criminal responsibility, collaborationism, military tribunals, military field courts, field courts-martial, state security agencies, Soviet justice system*

References

Bazhan, O. (2011). Represyvna diialnist orhaniv VUNK–DPU–NKVS–KDB na Kyivshchyni u 1919–1980-ti rr. [Repressive activities of the VUNK–GPU–NKVD–KGB agencies in the Kyiv region, 1919–1980s]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB, 1*, 156–234 [in Ukrainian].

Bihun, V. S., Boiko, I. Y., Bondaruk, T. I., Vislobokov, K. A., Havrylenko, O. A., Zaitsev, L. O. ... Yarmysh, O. N. (2014). *Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytoky, zakonomirnosti, osoblyvosti rozvytku: monohrafiia [The judiciary in Ukraine: Historical origins, patterns, and developmental features: A monograph]* / za red. I. B. Usenka. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Budnitskii, O. (2022). Extrajudicial executions during the Great Patriotic War. *Cahiers du monde russe, 63*(1), 223–239. https://doi.org/10.4000/monderusse.1314

Edele, M., & Slaveski, F. (2016). Violence from below: Explaining crimes against civilians across Soviet space, 1943–1947. *Europe-Asia studies, 68*(6), 1020–1035. https://doi.org/10.1080/09668136.2016.1194371

HDA SBU. F. 5. Spr. 11906. Ark. 210–211 [in Ukrainian].

HDA SBU. F. 5. Spr. 26800. Ark. 368–378 [in Ukrainian].

HDA SBU. F. 5. Spr. 26876. Ark. 128 [in Ukrainian].

HDA SBU. F. 5. Spr. 28212. Ark. 99 [in Ukrainian].

HDA SBU. F. 5. Spr. 39831. T. 5. Ark. 170 [in Ukrainian].

HDA SBU. F. 5. Spr. 40220. Ark. 402 [in Ukrainian].

HDA SBU. F. 5. Spr. 43368. Ark. 21, 28, 33, 40 [in Ukrainian].

HDA SBU. F. 5. Spr. 43460. Ark. 23, 24, 33, 37, 41, 43, 44, 53 [in Ukrainian].

HDA SBU. F. 5. Spr. 46872. Ark. 210–211 [in Ukrainian].

HDA SBU. F. 5. Spr. 57736. Ark. 152–154 [in Ukrainian].

Herus, M. M. (2018). Sudova systema i kryminalno-protsesualni aspekty provadzhen u kryminalnykh spravakh v URSR u pisliavoiennyi period (1945–1958 rr.) [The judicial system and criminal procedural aspects of criminal proceedings in the Ukrainian SSR during the post-war period (1945–1958)]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk, 4*(25(1)), 2–10 [in Ukrainian].

Ilnytskyi, V., & Hrynyk, L. (2022). «Povsiakdennia teroru» (1944–1952): publichni formy borotby radianskoi vlady proty ukrainskykh natsionalistiv ["The everyday life of terror" (1944–1952): Public forms of the Soviet regime's struggle against Ukrainian nationalists]. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriia "Istoriia", 11/53*, 174–195 [in Ukrainian].

Ministerstvo yustytsii URSR. (1950). *Kryminalnyi kodeks URSR: ofitsiialnyi tekst iz zminamy i dopovnenniamy na 1 lystopada 1949 r., z postateinymy materialamy i dodatkamy [Criminal Code of the USSR: official text with amendments and additions as of November 1, 1949, with additional materials and additions]*. Kyiv: Derzh. vyd-vo polit. lit. URSR. [in Ukrainian].

O primenenii smertnoi kazni k izmennikam Rodiny, shpionam, podryvnikam-diversantam [On the application of the death penalty to traitors to the Motherland, spies, and saboteurs]. (1950). Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR ot 12 ianvaria 1950 g. *Vedomosti Verkhovnogo Soveta SSSR, 3*, 6 [in Russian].

Ob otmene smertnoi kazni [On the abolition of the death penalty]. (1947, May 31). Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR ot 26 maia 1947 g. *Vedomosti Verkhovnogo Soveta SSSR, 17*(471), 1 [in Russian].

Ob ugolovnoi otvetstvennosti za gosudarstvennye prestupleniia [On criminal liability for crimes against the state]: Zakon SSSR ot 25 dekabria 1958 g. (1985). *Svod Zakonov SSSR*: v 10 t. (T. 10, s. 537–544). Moskva: Izvestiia [in Russian].

Okipniuk, V. T. (2018). Radianski orhany viiskovoi kontrrozvidky v Ukraini na pochatkovomu etapi «kholodnoi viiny» (1946–1953 roky) [Soviet military counter-intelligence agencies in Ukraine during the initial stage of the Cold War (1946–1953)]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, 5*, 7–13 [in Ukrainian].

Pastushenko, T. (2013). «Pravosuddia» po-radiansky: kvalifikatsiia spivpratsi z natsystamy v SRSR. 1945–1956 rr. ["Justice" in Soviet style: The legal classification of collaboration with the nazis in the USSR (1945–1956)]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: zb. nauk. st*., *16*, 125–136 [in Ukrainian].

Pro zakhody pokarannia nimetsko-fashystskykh zlochyntsiv, vynnykh u vbyvstvakh i katuvanniakh radianskoho tsyvilnoho naselennia ta polonenykh chervonoarmiitsiv, shpyhuniv, zradnykiv Batkivshchyny z chysla radianskykh hromadian ta yikhnikh posibnykiv [On measures of punishment for German-Fascist criminals guilty of the murder and torture of the Soviet civilian population and captured Red Army soldiers, as well as for spies, traitors to the Motherland from among Soviet citizens, and their accomplices]. (1943). Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady SRSR vid 19 kvitnia 1943 r. [in Ukrainian].

Statiev, A. (2014). Soviet partisan violence against soviet civilians: Targeting their own. *Europe-Asia Studies*, 66(9), 1525–1552. https://doi.org/10.1080/09668136.2014.957928

Viedienieiev, D. V. (2020). Operatyvno-boiova diialnist radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky na terytorii Ukrainy u protyborstvi z hitlerivskymy ahresoramy (1941–1945 rr.) [Operational-combat activities of Soviet state security agencies in Ukraine during the confrontation with Hitler's aggressors (1941–1945)]. *Voienno-istorychnyi visnyk, 3*, 82–98 [in Ukrainian].

Vronska, T. V., & Belaniuk M. V. (2024). Osoblyvosti orhanizatsii ta diialnosti Viiskovoi kolehii Verkhovnoho sudu SRSR pid chas Druhoi svitovoi viiny [Specifics of the organization and activities of the Military Collegium of the Supreme Court of the USSR during World War II]. *Informatsiia i pravo, 3*(50), 211–224 [in Ukrainian].

Vronska, T., Pylypchuk, V., & Belaniuk, M. (2021). Tsyvilne naselennia radianskoi Ukrainy v poli zoru viiskovykh trybunaliv: rehlamentatsiia karalnykh praktyk (1918–1959 rr.) [The civilian population of Soviet Ukraine in the focus of military tribunals: The regulation of punitive practices (1918–1959)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 2*, 112–128 [in Ukrainian].

Zeidler, M. (1996). Stalinjustiz contra NS-Verbrechen: Die Kriegsverbrecherprozesse gegen deutsche Kriegsgefangene in der UdSSR in den Jahren 1943–1952. Kenntnisstand und Forschungsprobleme. *Berichte und Studien, 9,* 52–56. Dresden: Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung.

Стаття надійшла 25.05.2026
Прорецензовано: 09.06.2026
Прийнято: 11.06.2026
Оприлюднено: 30.07.2026